

การศึกษาสำรวจเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก เพื่อการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม

The Survey of the Ancient Route along Eastern Coast for Cultural Traveling

Suchat Thaotong

Abstract

The evidence of the ancient route along eastern coast has been found since pre and post of the nineteenth Buddhist century. The ancient route was along the upper Eastern coast, which covered the areas of Phanat Nikhom District, Chon Buri Province and Mueang Rayong District, Rayong Province, and the lower Eastern coast, which covered the areas of Mueang Chanthaburi District, Chanthaburi Province. The competence of these ancient routes can be rated with the cultural values. The land routes through the eastern coast are the highway number 315 from Chon Buri Province to Phanat Nikhom District (Baan Khok Panomdee), the highway number 3 from Bang Pakong District, Chachoengsao Province to Rayong Province and the highway number 3139 to Laeng Sub-district and Natakwan Sub-district, and the highway number 3147 and 3146 from City Pillar Shrine, Chanthaburi Province to Wat Chantanaram Temple and to the downtown of Chanthaburi Province. Including, the branches of the route like Wachiraprakarn Road, Yomchinda Road and Angsila Road as well.

The water routes of this eastern coast are included the route starting from Bang Pakong Sub-district, Chachoengsao Province through Mueang Sri Palo (Nong Mai Daeng Sub-district), Bang prasoi, Angsila, Bangsaen and Banglamung. Also, there is the route from mouth of the river in Rayong Province through Rayong downtown. There are both land route and river route from Leam Sigh mouth of river to Wat Plub Bangkoka Temple pass the Canal of Chanthaburi River and the road as well. The competence of these

ancient routes can be divided into many aspects of cultural value varied from the social dimension, history, legend and tradition, etc. For example, the army pace of Phraya Wachiraprakarn (Somdet Phrachao Taksin), the route of travel genre Nirat Mueang Klaeng of Sunthornpu, and the royal trip of King Chulalongkorn (King Rama V). Such mentioned aspects increase the potentiality of these ancient routes to become more value and advantage in the cultural tourism, respectively.

ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

ภาคตะวันออกเป็นดินแดนที่มีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านสังคมวัฒนธรรมมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลหลักฐานจากทรัพยากรทางโบราณคดีตามการสำรวจและขุดค้น ได้ช่วยเปิดเผยและยืนยันถึงกลุ่มคนที่เคยมีอารยธรรมในภูมิภาคแถบนี้มาโดยลำดับ ได้แก่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (ยุคหินใหม่) สมัยก่อนราชอาณาจักรสยาม สมัยทวารวดี และสมัยลพบุรีหรือเขมรในประเทศไทย และสมัยราชอาณาจักรไทย สมัยกรุงศรีอยุธยา (หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย) จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นต้น ทั้งนี้ ห้วงเวลาของพัฒนาการได้ถือกำเนิดขึ้นในภาคตะวันออกทั้ง 2 ภูมิภาค คือ พื้นที่ราบลุ่มเชิงเขาเขตที่ลุ่มตอนตอนใน หรือภาคตะวันออกตอนบน และพื้นที่ชายฝั่งทะเล หรือภาคตะวันออกตอนล่าง โดยมีทรัพยากรทางโบราณคดี ได้แก่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ แหล่งโบราณคดีที่ยืนยันถึงการมีอยู่ของผู้คนในแต่ละชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม

ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กลางคริสต์ศตวรรษที่ 14) ต่อเนื่องลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ชุมชนแถบชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกในพื้นที่บริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยาของพระประแดง (จังหวัดสมุทรปราการ) เรื่อยลงมาถึงจังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง และจังหวัดจันทบุรี มีความเจริญก้าวหน้าและเติบโตเป็นบ้านเมืองขึ้นตามชายฝั่งอยู่หลายแห่ง ดังรายชื่อชุมชนมีปรากฏในแผนที่ไตรภูมิสมัยกรุงศรีอยุธยาอย่างชัดเจน ได้แก่ บางเหี้ย บางทราย บางปลาสร้อย บางพระเรือ

บางละมุง ซึ่งชื่อบางทรายก็คือพื้นที่บริเวณศรีโพธิ์เมืองเก่าที่จังหวัดชลบุรีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาหรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ส่วนบางปลาสร้อยคือตำบลบางปลาสร้อยในเขตเมืองชลบุรีปัจจุบัน ซึ่งย้ายลงมาจากเมืองศรีโพธิ์ เนื่องจากมีปัญหาสภาพความตื้นเขินของชายหาดโคลนด้านหน้าเมือง เรือขนาดใหญ่ไม่สามารถเข้าจอดเทียบท่าเรือได้

การขุดค้นทางโบราณคดีได้นำบริเวณอ่าวไทยของจังหวัดชลบุรี จังหวัดระยอง และจังหวัดจันทบุรีได้ช่วยไขปริศนาความเป็นมาของชุมชนชายฝั่งทะเลตะวันออกให้กระจ่างขึ้น โดยเฉพาะจากโบราณวัตถุศิลปวัตถุตามซากเรือจมในทะเลตรงด้านหน้า และบริเวณอื่นของเกาะแถบเมืองพัทยา สัตหีบ และระยอง ทรัพยากรทางโบราณคดีข้างต้นชวนให้เชื่อได้ว่ามีชุมชนเมืองเก่าเกี่ยวข้องกับเส้นทางการค้า หรือเป็นที่จอดพักเรือสินค้าบริเวณชายฝั่งทะเลแถบนี้ ก่อนจะแล่นต่อไปยังราชอาณาจักรกัมพูชา เวียดนาม และจีน หรือวกลงไปทางใต้อย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ความเคลื่อนไหวของผู้คนและความเป็นไปที่บ่งชี้ให้เห็นเป็นหลักฐาน ก็ยังมีความคลุมเครือไม่สามารถจะยืนยันได้อย่างแท้จริง ความกระจ่างเกี่ยวกับเรื่องราวของชุมชน บ้านเมือง และสังคมวัฒนธรรมชายฝั่งทะเลตะวันออกมาปรากฏหลักฐานชัดเจนขึ้น เมื่อพระยาวชิรปราการ (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือสมเด็จพระเจ้าตากสิน) ได้พาสมัครพรรคพวกออกจากกรุงศรีอยุธยา มาหากำลังสนับสนุนทางหัวเมืองภาคตะวันออก เส้นทางเดินทัพผ่านชุมชนบ้านเมืองในท้องที่ต่างๆ ของพระองค์ ตั้งแต่นครนายกเรื่อยลงมาจนถึงจังหวัดจันทบุรีได้ช่วยเปิดเผยเรื่องราวบางด้านของชุมชนชายขอบไว้ระดับหนึ่ง เป็นต้นว่า "มีอะไรเกิดขึ้นบ้าง" หรือ "มีอะไรเกิดอยู่ก่อน" บนเส้นทางเดินทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรี

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2349 - 2350 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) เมื่อครั้งสุนทรภู่ (พระสุนทรโวหาร) เป็นในกรมพระราชวังหลัง (เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) ได้เดินทางไปพบบิดาขณะบวชอยู่ที่วัดปากน้ำ ตำบลกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ได้แต่งนิราศ (คำประพันธ์ประเภทหนึ่งที่ใช้กลอนแปดเป็นฉันทลักษณ์ในการเขียน) เป็นคำกลอนพรรณาถึงคนรักที่จากมา เปรียบเทียบกับสิ่งที่ได้พบเห็นในการเดินทาง ประหนึ่งเป็น "การบันทึกประวัติศาสตร์ของสังคมวัฒนธรรม" ของชุมชนชนบทในท้องถิ่น ขณะนั้นให้ชวนพิจารณาถึงความสัมพันธ์มาบนเส้นทางนิราศเมืองแกลง จากกรุงเทพฯ

อันเป็นต้นทางจากสองฟากฝั่งแม่น้ำลำคลองสู่พระประแดง ผ่านสองข้างทางจากบางปลาสร้อยจนถึงเมืองระยองในท้ายที่สุด

ทั้งนี้ นอกจากเส้นทางดังกล่าวแล้ว อาจมีเส้นทางสัญจรอื่นใดในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกอีกมาก สำหรับผู้คนได้อาศัยสัญจรด้วยเท้า เกวียน วัวควาย และม้า บนถนนและสัญจรด้วยเรือชนิดต่างๆ บนลำน้ำ เป็นต้น ซึ่งเส้นทางสัญจรบางแห่งอาจจะพาดผ่านย่านการค้า ชุมชน วัด เมืองโบราณฯ อันเคยมีความสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองมาแต่ก่อน และแหล่งทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเหล่านั้น บางแห่งอาจมีมรดกทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่าแฝงเร้น ซุกซ่อนหรือถูกทำลายลงไปด้วยภัยจากธรรมชาติ และภัยจากน้ำมือมนุษย์ที่มุ่งไม่ถึงการถนอม ทุนทรัพยากรทางวัฒนธรรมในหลายแห่งได้สูญสลายไปในที่สุด

กรณีเส้นทางการค้าตามชายฝั่งทะเล เส้นทางเดินทัพของพระยาวชิรปราการ เส้นทางนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ หรือเส้นทางสัญจรโบราณในแต่ละช่วงเวลา ได้เป็นเส้นทางสัญจรให้เกิดการเคลื่อนไหวของผู้คนจากหลายชาติพันธุ์ ได้แก่ ชาวชอง ชาวเขมร ชาวจีน ชาวมอญ ชาวลาว ชาวมุสลิม ฯลฯ ให้อพยพเข้ามาหาหากินลงหลักปักฐานอย่างถาวรในบริเวณชายฝั่งทะเลตามพื้นที่เขตลุ่มดอนดอนในบางส่วน และเขตที่ราบชายฝั่งทะเลเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งความเป็นมาจากภูมิหลังดังกล่าวได้ช่วยส่องทางสร้างภาพต่อของเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้คน หรือสังคมวัฒนธรรมผ่านเส้นทางสัญจรไปมาแต่ครั้งบรรพกาลให้มีชีวิตขึ้นไม่ว่าจะเป็นความเกี่ยวข้องกันกับภูมิศาสตร์ ภูมิสังคม และภูมิวัฒนธรรม (โบราณสถาน แหล่งประวัติศาสตร์ ยานประวัติศาสตร์) เป็นอาทิ โดยมีบริบทเกี่ยวเนื่องความเชื่อมโยงกับชุมชน บ้านเมือง บนเส้นทางสัญจรเหล่านี้ ได้แก่ ทรัพยากรทางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นอันมีคุณค่า เป็นต้นว่า ทางประวัติศาสตร์ทางสุนทรียะ ทางเศรษฐกิจ และทางวัฒนธรรมอย่างไม้อาจปฏิเสธได้

ปัญหาคือ ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และอุตสาหกรรมมาโดยลำดับ มีการปลูกสร้างบ้านเรือนโรงงาน หรือตัดถนนคร่อมทับลงบนพื้นที่ทางวัฒนธรรมมาอย่างสม่ำเสมอ จนไม่สามารถทราบได้ถึงสภาพดั้งเดิมที่เคยเป็นมาก่อน ทั้งในพื้นที่ของจังหวัด และพื้นที่เชื่อมโยงระหว่างจังหวัดเองก็ตาม ดังนั้นการศึกษาสำรวจเส้นทางสัญจรโบราณในครั้งนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญต่อการจัดทำฐานข้อมูลเบื้องต้นเพื่อการเรียนรู้เรื่องราวของท้องถิ่นผ่าน

เส้นทางสัญจรในแต่ละสาย รวมไปถึงการอนุรักษ์และการพัฒนาเส้นทางสัญจรโบราณเหล่านั้นให้เป็นเส้นทางท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในท้ายที่สุด

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสำรวจเส้นทางสัญจรโบราณในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ถึงศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณตามลำดับคุณค่า
3. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์เส้นทางสัญจรโบราณเชิงวัฒนธรรม
4. เพื่อวิเคราะห์ถึงศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณเพื่อการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม

ขอบเขตของโครงการวิจัย

มีการศึกษาสำรวจในขอบเขต ดังนี้

1. การศึกษาอยู่ในบริเวณชายฝั่งทะเลของภาคตะวันออกตอนล่าง ได้แก่ ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดชลบุรีบางส่วน (อำเภอบางพลี อำเภอนนทบุรี อำเภอบางละมุง และอำเภอเมืองชลบุรี) จังหวัดระยอง และจังหวัดจันทบุรี

2. การศึกษาบนเส้นทางสัญจรโบราณสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 และสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ที่มีคุณค่า (ภายใน merit) และภายนอก (value or worth) ในทางศิลปะและวัฒนธรรม

วิธีการดำเนินการวิจัย

1. ขั้นการศึกษาสำรวจ มีแนวทางการดำเนินการดังนี้

- 1.1 ศึกษาเอกสารและแผนที่โบราณของภาคตะวันออก พร้อมระบุจุดตำแหน่งลงบนแผนที่ และเส้นทางเพื่อการกำหนดที่หมายของการออกสำรวจภาคสนาม โดยให้ลำดับคุณค่าของเส้นทางสัญจรโบราณตามตัวบ่งชี้ ดังนี้

- 1.1.1 เส้นทางสัญจรโบราณสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 มีองค์ประกอบของคุณค่า ได้แก่ หลักฐานด้านทรัพยากรทางวัฒนธรรม และศิลปะที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน และหรือชั้นหลังที่มีความเกี่ยวโยงตามเส้นทางวิวัฒนาการ มีเขตวัฒนธรรมหรือพื้นที่วัฒนธรรม (culture area) หนาแน่น

- 1.1.2 เส้นทางสัญจรโบราณสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมา มีองค์ประกอบของคุณค่า ได้แก่ หลักฐานด้านทรัพยากรทางวัฒนธรรม และศิลปะที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน และชั้นหลังที่มีความเกี่ยวโยงตามเส้นทางวิวัฒนาการ มีเขตวัฒนธรรมหรือพื้นที่วัฒนธรรมหนาแน่น

- 1.2 บันทึกวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาสำรวจในเบื้องต้น พร้อมจัดระเบียบของข้อมูลตามเส้นทางสัญจรโบราณแต่ละเส้นทาง

- 1.3 บันทึกวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่ ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้สูงอายุ ผู้มีบทบาททางวัฒนธรรม เป็นต้น

2. ขั้นวิเคราะห์ สังเคราะห์ มีแนวทางการดำเนินการ ดังนี้

- 2.1 วิเคราะห์ประเมินคุณค่ากรณีศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณตามลำดับคุณค่า (ข้อ 1.1.1 และ 1.1.2) และระบุจุดตำแหน่งลงบนพื้นที่เส้นทาง

- 2.2 วิเคราะห์ สังเคราะห์ถึงคุณค่าและศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณเพื่อนำไปสู่การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก

ผลการวิจัย

การศึกษาสำรวจเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกในเขตจังหวัดภาคตะวันออกตอนล่าง ได้แก่ บริเวณชายฝั่งทะเลตอนบน คือ จังหวัดฉะเชิงเทรา บางส่วน (ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง) จังหวัดชลบุรีบางส่วน (อำเภอนนทบุรี อำเภอบางพลี อำเภอบางละมุง และอำเภอเมืองชลบุรี) และจังหวัดระยอง บริเวณชายฝั่งทะเลตอนล่าง คือ จังหวัดจันทบุรี ได้ผลการวิจัยดังนี้

1. เส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 มีหลักฐานแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ ย่านประวัติศาสตร์ อันเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรม ยืนยันการมีอยู่ของผู้คนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ หรือ ก่อนหน้านี้เล็กน้อยในบริเวณเทือกเขาบาง (ถ้าละคร) เขตจังหวัดระยอง บ้านโคกพนมดี เขตตำบลท่าข้าม อำเภอนนทบุรี จังหวัดชลบุรี และบริเวณแหล่งโบราณคดีอื่นอีกหลายแห่งของตำบลหน้าพระคู ตำบลบ้านเก่า อำเภอบางพลี ตำบลดอนหัวฬ่อ อำเภอเมืองชลบุรี เป็นต้น แสดงให้เห็นพื้นที่เกี่ยวเนื่องทางโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินใหม่ลงมา มีผู้คนอาศัยอยู่และสัญจรไปมาระหว่างชุมชนโบราณดั้งเดิมในอาณาบริเวณระหว่างจังหวัดระยอง จังหวัดชลบุรีมาก่อน จนล่วงมาถึงสมัยทวารวดี และลพบุรีหรือเขมรในประเทศไทย จึงมีการสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้นในบริเวณตำบลหน้าพระธาตุ และพื้นที่เกี่ยวเนื่องกัน (ภาพที่ 1) ซึ่งเรียกกันในช่วงหลังว่า เมืองพระรถ

มีความเป็นไปได้ว่าเส้นทางสัญจรโบราณแต่ครั้งนั้น ได้อาศัย 2 เส้นทาง ดังนี้

1.1 เส้นทางน้ำ การสัญจรตามลำน้ำ ได้แก่ คลองพานทอง คลองหลวง และคลองย้อยอื่น เป็นเส้นทางสายหลัก ไปมาหาสู่กันระหว่างชุมชนภายใน หรือติดต่อกับภายนอก โดยผ่านลำคลองพานทองไปออก แม่น้ำบางปะกง และอ่าวไทยตามลำดับ

1.2 เส้นทางบก การสัญจรตามถนน หรือทางเดิน หลักฐานเส้นทางสายนี้ไม่สามารถสรุป หรือระบุลงไปได้อย่างเป็นรูปธรรมว่าเป็นเส้นทางใด เมื่อครั้งนั้น ต้องอาศัยการศึกษาผ่านหลักฐานทาง แหล่งโบราณคดี กับองค์ประกอบที่เกี่ยวข้อง และ แผนที่การรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) มาเทียบเคียงกัน ในขั้นต้นสันนิษฐานได้ว่า ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 315 จากตัวเมืองพนัสนิคม ไปที่โคกพนมดี หรือทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3127 แยกจากสาย 315 เลี้ยวซ้ายเข้าอำเภopanทองไปบ้านเก่า หน้าประตู หรือดอนหัวฬ่อ เคยเป็นเส้นทางสัญจร โบราณสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 มาก่อน รวมไปถึง จากตัวเมืองพนัสนิคมไปที่บางปลาสร้อย (ตัวเมืองชลบุรี) อีกด้วย

นอกจากนั้นการสัญจรเส้นทางบก น่าจะเป็น การเดินเท้าไปบนทางเดินผ่านทุ่ง ป่า คันทนา และอาศัย เกลียวเนินพาหนะไปบนทางเกวียนจากเมืองพระรถ ไปยังชุมชนต่างๆ เช่น บ้านเก่า บ้านมอญ และเมือง ศรีโพธิ์ (ตำบลหนองไม้แดง) ที่ตั้งอยู่ชายทะเลเหนือขึ้นไป เช่นเดียวกับเส้นทางสัญจรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ที่จังหวัดจันทบุรี บริเวณคลองนารายณ์ เพนียด คลอง สระบาป ซึ่งเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออกแห่งหนึ่ง มีทรัพยากรทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ปรากฏเด่นชัด สันนิษฐานว่า เส้นทางสัญจรสมัยลพบุรี (เขมร ในประเทศไทย) ได้เผยแพร่เข้ามาในบริเวณนี้ โดยผ่าน อาณาจักรเมืองเขมรเข้ามาทางจังหวัดสระแก้วลงมาถึง จังหวัดจันทบุรี (บริเวณคลองนารายณ์ คลองสระบาป เพนียด) ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 317 ปัจจุบัน

ศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเล ภาคตะวันออกก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 พิจารณาตาม ระดับคุณค่า พบว่า ชายฝั่งทะเลตอนบนบริเวณ อำเภพนัสนิคม อำเภopanทอง และอำเภอมืองชลบุรี มีองค์ประกอบของคุณค่า และหลักฐานทางทรัพยากร ทางโบราณคดีและวัฒนธรรมที่ร่วมสมัยกัน มีวิวัฒนาการ ต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ลงมาถึงสมัยทวารวดี หรือลพบุรี (เขมรในประเทศไทย) ในอาณาบริเวณ ดังกล่าวเป็นระยะ เพียงแต่ว่าหลักฐานจากการสำรวจ

ขุดค้นตามแหล่งโบราณคดีส่วนใหญ่ขาดการจัดการให้ เป็นระบบครบวงจร เพื่อนำมาจัดแสดงให้ผู้สนใจได้ ศึกษาหาความรู้ ยกเว้นการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดี โคกพนมดี มีการนำโบราณวัตถุ สิ่งของเครื่องใช้มา จัดแสดงไว้อย่างถาวรที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดปราจีนบุรี หรือแหล่งโบราณคดีบริเวณเมืองพระรถ ได้อนุรักษสภาพของตัวเมืองเก่า พร้อมไปกับวัดหน้า พระธาตุได้นำโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุที่ค้นพบจากบริเวณ ตัวเมืองมาจัดแสดงไว้อย่างถาวร

ศักยภาพเส้นทางสัญจรโบราณสมัยก่อน พุทธศตวรรษที่ 19 กรณีจะนำไปสู่การท่องเที่ยวทาง วัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ชุมชนได้นั้น มีข้อคิดเห็นว่าการอาศัยทรัพยากรทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยง ตามช่วงเวลาหรือยุคสมัยโดยลำพัง พิจารณาถึงจุดแข็ง จุดขายเท่าที่สำรวจได้ขณะนี้ พบว่า ความน่าสนใจมีน้อย ควรต้องบูรณาการไปกับทรัพยากรในระยะหลัง และ วัฒนธรรมด้านอื่นประกอบลงไปด้วย เป็นต้นว่า วิถีชีวิต ประเพณี นิเวศเชิงวัฒนธรรมฯ ด้วยการดึงคุณค่า ที่มีอยู่ในแต่ละองค์ประกอบนั้นให้เชื่อมโยงกับวิวัฒนาการ ของพื้นที่แต่ละแห่ง หรือชุมชนให้ต่อเนื่องกัน เช่น ความเคลื่อนไหวของผู้คนหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมา บริเวณอำเภพนัสนิคมและพานทองมีแหล่งประวัติศาสตร์ ย่านประวัติศาสตร์หรือทรัพยากรทางโบราณคดี (วัฒนธรรม) ปรากฏตามชุมชนโบราณต่างๆ ได้แก่ วัดโบสถ์ วัดบ้านเก่า วัดพานทอง ชุมชนท่าตะกูด (ท่าเรือเก่าที่อำเภopanทอง) รวมไปถึงชุมชนตาม ลำน้ำคลองหลวง ลำน้ำพานทอง ที่มีผู้คนจากลาวได้ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามหมู่บ้านคลองหลวง (ตำบล ไร่หลักทอง) บ้านไผ่ล้อม (ในเขตเทศบาลเมืองพนัสนิคม) ตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นลงมา เป็นต้น บริเวณชุมชนข้างต้นมีทรัพยากรทางโบราณคดี หรือ แหล่งประวัติศาสตร์อยู่หนาแน่นในหลายแห่ง แหล่ง ชุมชนดังกล่าวจะช่วยเพิ่มศักยภาพของเส้นทางสัญจร เพื่อการท่องเที่ยวและหรือด้านอื่นได้

2. เส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาค ตะวันออกหลังพุทธศตวรรษที่ 19 มีหลักฐานทรัพยากร ทางโบราณคดีที่ยืนยันการมีอยู่ การเคลื่อนไหวของผู้คน การสัญจรไปมาในอาณาบริเวณชายฝั่งทะเลอย่างชัดเจน ดังนี้

2.1 เส้นทางน้ำ การสัญจรทางน้ำ ผ่านเข้ามาในบริเวณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก มีมา ตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมาเป็นอย่างน้อย ผ่านบ้านเมือง ชายทะเลแถบบางปะกง บางทราย (เมืองศรีโพธิ์) บางปลาสร้อย (ตัวเมืองชลบุรีปัจจุบัน) บางพระเรือ

บางละมุง ระยอง และจันทบุรี (ภาพที่ 2) หลักฐานจากแหล่งโบราณคดีได้นำมาการสำรวจพบโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุอายุร่วมสมัยกัน บนชายฝั่งมีหลักฐานแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง เช่น เมืองศรีฟโล ตำบลหนองไม้แดง เมืองบางปลาสร้อย ตำบลบางปลาสร้อย (ตัวเมืองปัจจุบัน) เมืองบางละมุง ตำบลบางละมุง จังหวัดชลบุรี เมืองระยอง ตำบลท่าประดู่ ตำบลนาตาขวัญ ตำบลบ้านค่าย จังหวัดระยอง และเมืองจันทบุรี ตำบลตลาด ตำบลวัดใหม่ จังหวัดจันทบุรี กรณีเส้นทางน้ำนอกจากสัญจรทางทะเลแล้ว การสัญจรผ่านแม่น้ำ คลอง ก็เป็นเส้นทางหลักด้วย ได้แก่ เส้นทางจากบางปลาสร้อยหรือเส้นทางอื่นผ่านเข้ามาตามคลองพานทอง คลองหลวงผ่านท่าตะกูด (อำเภอพานทอง) และเมืองพนัสนิคมหรือเส้นทางจากปากน้ำระยองผ่านแม่น้ำระยองเข้าไปภายในตัวเมืองผ่านออกไปนอกตัวเมือง และเส้นทางจากปากแม่น้ำแหลมสิงห์ถึงวัดพลับบางกะจะ หรือผ่านเข้าไปภายในตัวเมืองจันทบุรี เช่น วัดจันทนาราม (ย่านท่าหลวง) เป็นต้น

2.2 เส้นทางบก การเดินทางผ่านมาภาคตะวันออกก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาของพระยาวิชิตปราการหรือการเดินทางมาเยี่ยมบิดาที่ตำบลกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยองของสุนทรภู่ (พ.ศ.2349) และการเสด็จประพาสต้นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ในหลายระยะ ช่วยให้มองเห็นเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมาได้อย่างกระจ่างชัด พร้อมกับเห็นความเป็นไปได้ของการจัดการเส้นทางสัญจรโบราณสู่การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมต่อมา

ศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 พิจารณาตามลำดับคุณค่า เช่น เส้นทางบก ได้แก่ ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 เส้นทางจากบางปะกง (ตำบลบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา) ไปถึงระยอง (เส้นทางสายนี้เข้าใจว่า มีบางระยะเคยเป็นเส้นทางสัญจรมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และพระยาวิชิตปราการ และสุนทรภู่ได้เคยใช้เส้นทางนี้มาก่อน) และทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3139 จากตัวเมืองระยองเข้าไปที่ตำบลบ้านแลง ตำบลนาตาขวัญหรือทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3134 ถนนสายอ่างศิลา ถนนวิชิตปราการ ถนนวัดวารัลลอม (วัดบางละมุง) และเขตต่อเนื่องจังหวัดชลบุรี ถนนยมจินดา จังหวัดระยอง และถนนสุขาภิบาลตลาดเก่าเมืองจันทบุรี เป็นต้น

ศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกหลังพุทธศตวรรษที่ 19 กรณีเส้นทางบกมีแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ย่านประวัติศาสตร์

และวัฒนธรรม กระจายตัวอยู่ตามท้องถิ่นชุมชนในบริเวณต่างๆ ทั่วไป เช่น ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 มีหลักฐานสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อยปรากฏตั้งแต่ชายฝั่งทะเลบริเวณตำบลหนองไม้แดง บางทรายลงมาถึงตำบลบางปลาสร้อย ตำบลอ่างศิลา และตำบลละมุง จังหวัดชลบุรี เช่นที่เมืองศรีฟโล วัดใหญ่อินทาราม วัดสวนตาล ศาลหลักเมือง วัดอ่างศิลาในวัดบางละมุง วัดท่ากระดาน วัดนางเศรษฐี (ร้าง) วัดสว่างฟ้าพุทธาราม เป็นต้น

เช่นเดียวกับจังหวัดระยอง ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 ผ่านชุมชนเมืองเก่าตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นที่วัดลุ่มมหาชัยชุมพล วัดโชติทิฆาราม วัดป่าประดู่หรือแยกไปทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3138 สามารถไปที่วัดบ้านเก่า วัดบ้านค่าย และทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3139 แยกไปวัดบ้านแลง วัดนาตาขวัญ มีทรัพยากรทางโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ ย่านประวัติศาสตร์อยู่มาก กรณีเดียวกับจังหวัดจันทบุรี ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 ผ่านทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3146 เข้าไปยังเมืองเก่าจันทบุรี (ริมแม่น้ำจันทบุรี) ตั้งอยู่ในค่ายดาบสไปยังวัดจันทนาราม วัดกลาง วัดพลับบางกะจะ ฯลฯ (ภาพที่ 3) อาณาบริเวณนี้มีทรัพยากรทางโบราณคดี และองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ร่วมสมัยกัน (ภาพที่ 4)

สำหรับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 (อันเป็นเส้นทางสายหลักมาแต่เดิม) เมื่อผ่านมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการพัฒนาบ้านเมืองแถบชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกให้ทันสมัย เช่นเดียวกับกรุงเทพฯ พบหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ ปรากฏอยู่ตามท้องถิ่นหลายแห่งบนเส้นทางสายนี้ ได้แก่ บนถนนวิชิตปราการ ถนนอ่างศิลา (ภาพที่ 5) ถนนเจิมจอมพลจนข้ามไปถึงเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี ถนนยมจินดา จังหวัดระยอง ถนนเรียบเนินและถนนสุขาภิบาล จังหวัดจันทบุรี โดยทรัพยากรทางโบราณคดีหลายแหล่งยังมีสภาพสมบูรณ์มาก และบางแหล่งยังมีวิถีของผู้คนที่ดำเนินชีวิตอยู่บนเส้นทางสายหลักเหล่านี้ เช่น ถนนสุขาภิบาลย่านท่าหลวง เป็นต้น

ศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 บนทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3 และทางแยกย่อย สามารถพัฒนาไปสู่การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดี เพราะเหตุว่าบนเส้นทางข้างต้นมีหลักฐานและทรัพยากรทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ ย่านประวัติศาสตร์ที่สมบูรณ์แบบมาก และมีปรากฏอยู่อย่างหนาแน่นในหลายบริเวณ ยิ่งหากบูรณาการเส้นทางการสัญจรในปัจจุบัน เข้ากับเส้นทางสัญจรในอดีต

ที่เกี่ยวข้องกัน เป็นต้นว่า เส้นทางเดินทัพของ พระยาวชิรปราการ เส้นทางนิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ (ภาพที่ 6) หรือเส้นทางเสด็จประพาสต้นของพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบบเชื่อมโยงกับ ทรัพยากร หลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และ หรือประเพณีวัฒนธรรมที่ร่วมสมัยไปพร้อมกันได้ ศักยภาพของเส้นทางสัญจรโบราณจะเพิ่มคุณค่า ความ สำคัญด้านการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมให้สูงขึ้น

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาสำรวจเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่ง ทะเลภาคตะวันออก ในเขตจังหวัดภาคตะวันออกตอนล่าง บริเวณชายฝั่งทะเลตอนบน และชายฝั่งทะเลตอนล่าง บนเส้นทางสัญจรโบราณที่เกี่ยวข้องมาตั้งแต่สมัยก่อน และหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ได้แก่ เส้นทางน้ำ และ เส้นทางบก กรณีของเส้นทางสัญจรโบราณทางบก สมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 มีหลักฐานร่องรอยที่ เกี่ยวเนื่องไม่ชัดเจนจนสามารถสรุปได้อย่างเป็นรูปธรรม ต่างจากเส้นทางสัญจรโบราณสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมา มีหลักฐานร่วมสมัยที่แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการ ของผู้คนได้อย่างกระจ่างชัด ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรทาง โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ประเพณีวัฒนธรรม เป็นต้น หลักฐานทั้งหลายทั้งปวงข้างต้นต่างมีความ โดดเด่น มีความหนาแน่นปรากฏในหลายบริเวณ สามารถ

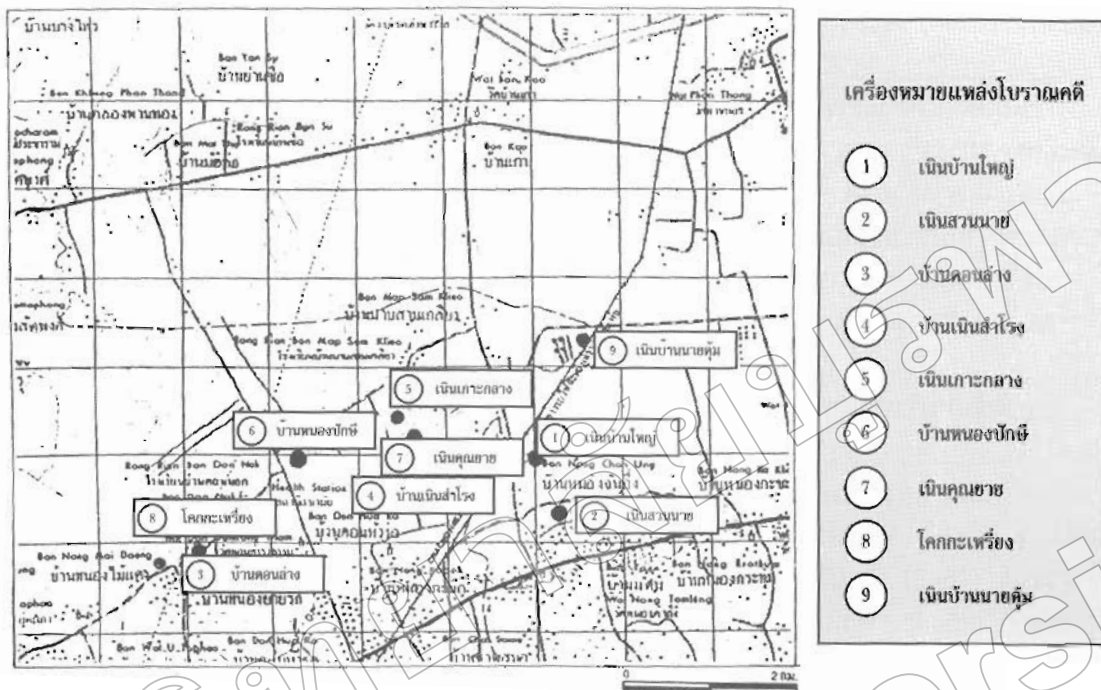
นำศักยภาพของทรัพยากรอันมีคุณค่าไปใช้ประโยชน์ ด้านการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมได้ และยิ่งหากมี การบูรณาการเส้นทางปัจจุบันไปกับเส้นทางสัญจร โบราณเมื่อครั้งพระยาวชิรปราการ เดินทัพมาสะสม ผู้คนแถบหัวเมืองภาคตะวันออก เส้นทางนิราศเมืองแกลง ของสุนทรภู่ หรือเส้นทางเสด็จประพาสต้นของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้เชื่อมโยง กับทรัพยากรทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และ วัฒนธรรมอย่างสอดคล้องกันแล้ว เส้นทางสัญจรโบราณ ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกจะเพิ่มศักยภาพด้านการ ท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมได้มากขึ้น

สำหรับการศึกษาวิจัย กรณีเส้นทางสัญจรโบราณ ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก ยังมีประเด็นที่น่าสนใจ ศึกษ วิจัยอีกมาก ซึ่งการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นเพียงการวิจัย ภายในขอบเขต และวัตถุประสงค์แบบกว้างเพื่อให้ได้ ภาพรวมในระดับหนึ่ง ทั้งนี้ จากการออกสำรวจ ศึกษา ภาคสนามอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ต้น ยังมองเห็นประเด็น สำหรับการวิจัยกรณีศึกษาเส้นทางสัญจรโบราณชายฝั่ง ทะเลภาคตะวันออกในแง่มุมอื่นที่ลงลึกในมิติต่างๆ ได้อีก เช่น การจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมบนเส้นทาง นิราศเมืองแกลง เส้นทางประพาสต้นชายฝั่งทะเล ภาคตะวันออก และการบริหารเส้นทางทุนวัฒนธรรม เพื่อการสร้างมูลค่าเพิ่ม เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2544) .ประวัติศาสตร์การพาณิชย์นาวีไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมานพันธ์ จำกัด.
- _____. (2531) .แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมชนสหกรณ์
การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- กรมแผนที่ทหารกระทรวงกลาโหม. (2496) .ชุมชนโบราณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จากหลักฐานบน
ภาพถ่ายทางอากาศ. โครงการ World Wide Web.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ. (2542) .สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี
เล่ม 1 - 2 .กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- _____. (2542) .วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา
จังหวัดจันทบุรี.กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ และกรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่.
- _____. (2542) .วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา
จังหวัดชลบุรี.กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- จังหวัดชลบุรี. (2530) .ร่มเกล้าชาวชล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.
- เจลิยว ราชบุรี. (2549) .ประวัติศาสตร์เมืองระยอง. ระยอง : ระยองกันเอง จำกัด.
- ทิวา ศุภจรรยา. (2544) . "ชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยจากหลักฐานบนภาพถ่ายทางอากาศ".
ในเอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : เอกลักษณ์ทางศิลปะและวัฒนธรรม"
วันที่ 15 - 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2544, หอประชุมคณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- ที่ระลึกในพิธีเปิดหอสมุดแห่งชาติรัชมงคลภิเษกจันทบุรี. (2533) .กรุงเทพฯ : อัมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุป จำกัด.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2538) . "จันทบุรี - ปราจีนบุรีกับการเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" ในค้นหาอดีต
ของเมืองโบราณ . กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ
- _____. (2522) . "ร่องรอยของชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำพานทอง" วารสารเมืองโบราณ.
3(5), หน้า 39 - 48.
- _____. (2545) .อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2549) .เส้นทางทุนวัฒนธรรมสร้างพลังชุมชนสังคม.
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดระยอง และชมรมศิลปินจังหวัดระยอง. (2549) .สุนทรภู่ระยอง 200 ปี.
ระยอง : ปกรณพรินต์ติ้งแลนต์ จำกัด.
- สุชาติ เกาทอง. (2544) .ในรายงานการวิจัยเรื่อง การสำรวจและศึกษาแหล่งข้อมูลพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรม
และภูมิปัญญาพื้นถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. (ศิลปกรรม - ศิลปหัตถกรรม) ชลบุรี : มหาวิทยาลัยบูรพา.
- _____. (2546) .ในรายงานการวิจัยเรื่อง สถาปัตยกรรม รัชกาลที่ 5 ในมณฑลการปกครอง
ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ชลบุรี : คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- สุวิทย์ จิรมณี. (2551) .แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม. ชลบุรี : คณะศิลปกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา.
- เอกสารรัชกาลที่ 5. บ1.1/2 (2549) .เรื่องราวระยะทางเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีและที่ต่างๆ.
หอจดหมายเหตุแห่งชาติจันทบุรี

ภาคผนวก

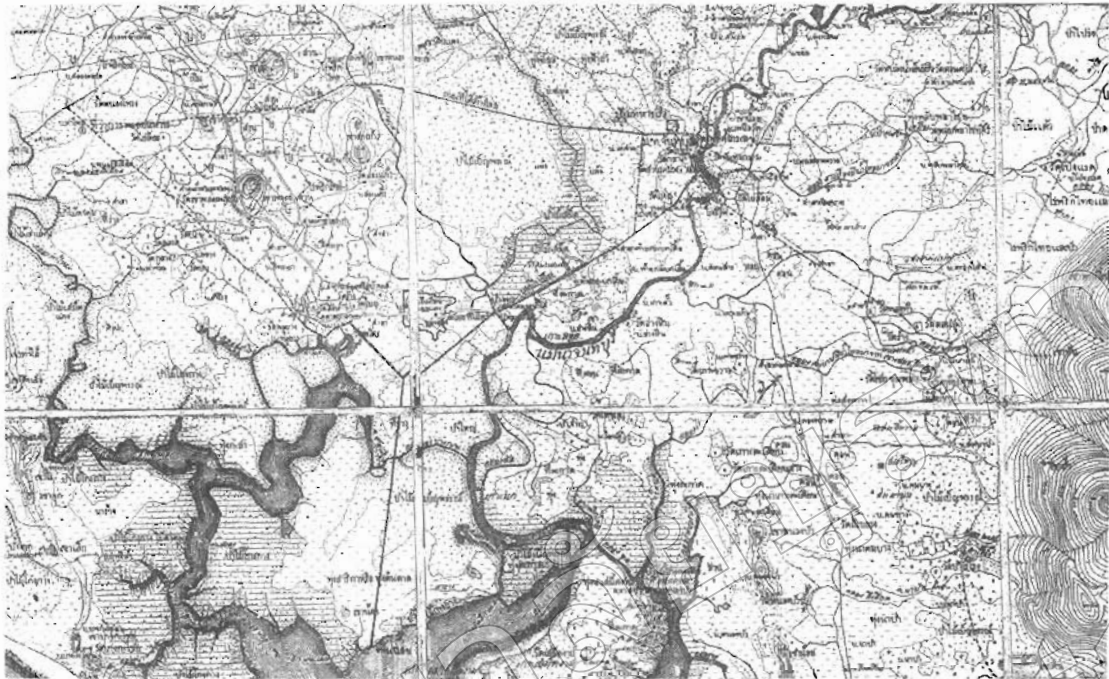
ภาพที่ 1 แผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ยุคหินใหม่และทวารวดีลงมา เขตอำเภอพานทอง อำเภอเมืองชลบุรี จังหวัดชลบุรี

ภาพที่ 2 แผนที่เส้นทางเดินเรือบริเวณแหลมสุวรรณภูมิ เขียนโดยชาวฝรั่งเศสสมัยกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ภาพซ้าย) แผนที่โบราณแสดงภาพมหาสมุทรอินเดีย มีเกาะต่างๆ มีเรือสำเภาจีนและฝรั่ง แล่นไปแถบชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก (ภาพขวา)

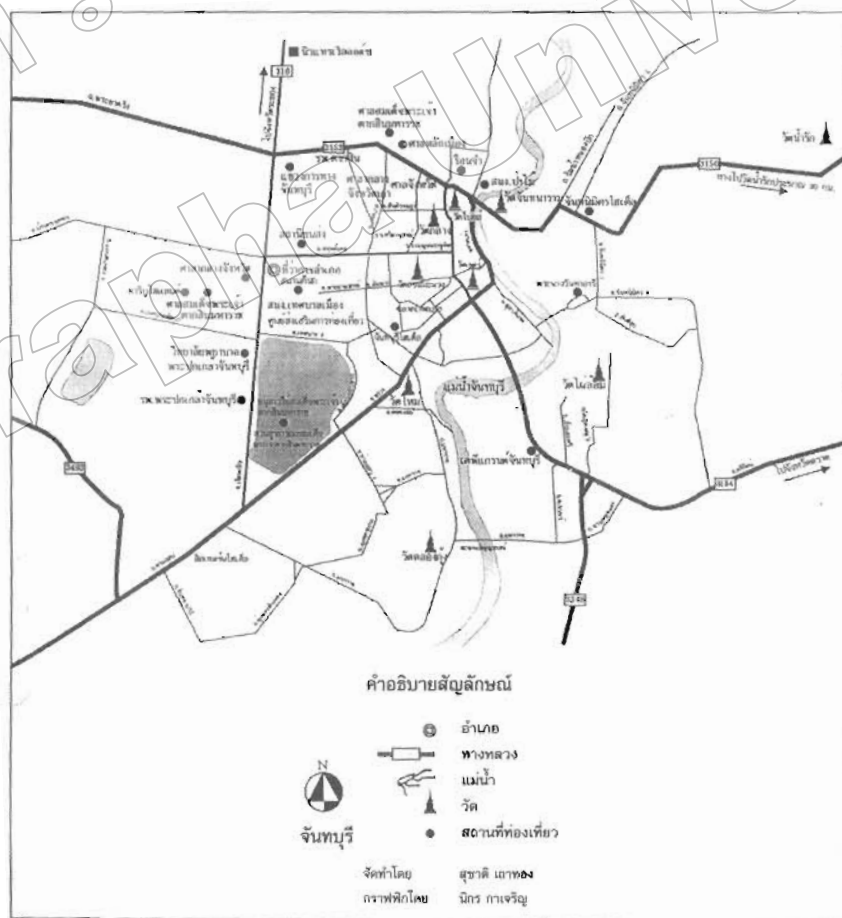
ที่มา : A new Historical Relation of the Kingdom of Siam โดยลาลูแบร์ (Monsieur De Le Loup) พ.ศ.2230 – 2231 ตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ.2236 และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – กรุงเทพมหานคร

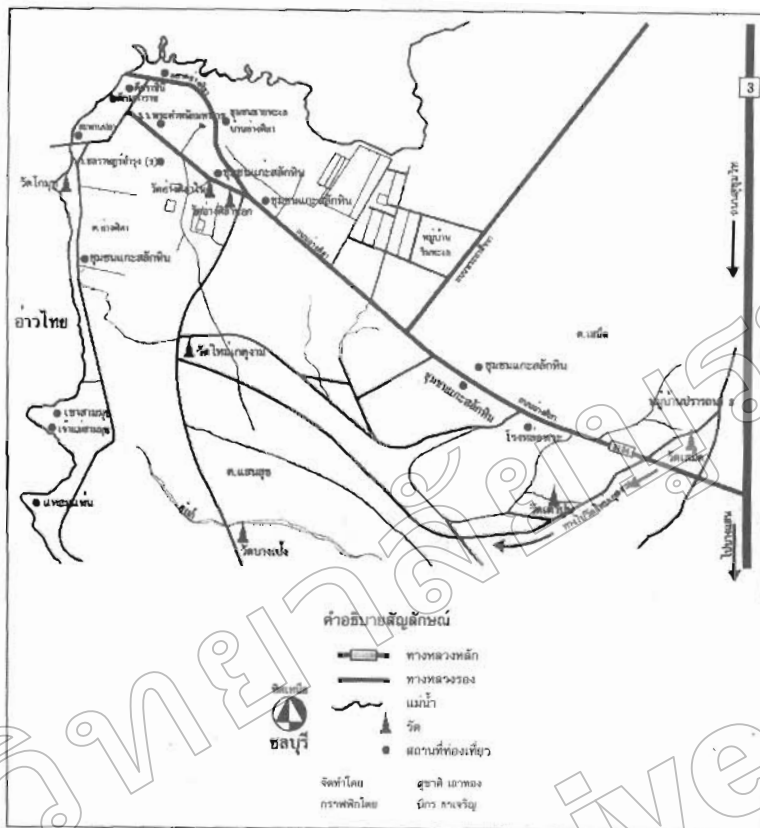
ภาพที่ 3 แผนที่เก่าตัวเมืองจันทบุรี แสดงแม่น้ำ คลอง ถนน และสถานที่ต่างๆ เมื่อ 100 ปีที่ผ่านมา
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

แผนที่เส้นทางภายในเขตเมืองจันทบุรี

ภาพที่ 4 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรภายในเขตตัวเมืองจันทบุรี และมีวัด สถานที่ท่องเที่ยว
ทางวัฒนธรรมบนถนนสาย 3153 ถนนเรียบเนิน และถนนสุขาภิบาล

แผนที่เส้นทางภายในเขตอำเภอเมืองชลบุรี (ต.เสม็ด - ต.อ่างศิลา)

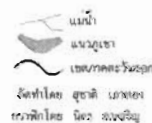
ภาพที่ 5 แผนที่แสดงเส้นทางบนทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 3134 ถนนอ่างศิลา มีทรัพยากรทางโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และศิลปวัฒนธรรมเกี่ยวเนื่องตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายลงมา มีอาณาบริเวณหนาแน่นของทรัพยากรทางโบราณคดีที่ร่วมสมัยกัน และมีวิวัฒนาการต่อมาในชั้นหลังด้วย

แผนที่แสดงเส้นทางนิราศเมืองแก่ง พ.ศ.๒๓๕๐ ช่วงจังหวัดระยอง

๑. คลองไผ่	๑๑. บ้านคันทะนาค	๑๙. บ้านหัวหนองแก่ง
๒. บ้านท่ากรัง (พิกัด)	๑๒. บ้านคันทะนาค	๒๐. บ้านแก่ง
๓. บ้านคันทะนาค	๑๓. บ้านคันทะนาค	๒๑. บ้านสะพานทรายทอง
๔. หัวอรัญ	๑๔. บ้านคันทะนาค	๒๒. บ้านคันทะนาค
๕. หัวอรัญ	๑๕. บ้านคันทะนาค	๒๓. บ้านคันทะนาค
๖. บ้านคันทะนาค	๑๖. บ้านคันทะนาค	๒๔. บ้านคันทะนาค
๗. บ้านคันทะนาค	๑๗. บ้านคันทะนาค	๒๕. บ้านคันทะนาค
๘. บ้านคันทะนาค	๑๘. บ้านคันทะนาค	๒๖. บ้านคันทะนาค
๙. บ้านคันทะนาค	๑๙. บ้านคันทะนาค	๒๗. บ้านคันทะนาค
๑๐. บ้านคันทะนาค	๒๐. บ้านคันทะนาค	๒๘. บ้านคันทะนาค

คำอธิบายสัญลักษณ์

ภาพที่ 6 แผนที่แสดงเส้นทางนิราศเมืองแก่งของสุนทรภู่ พ.ศ.2350 ช่วงจังหวัดระยอง ตั้งแต่บ้านคลองไผ่ (หมายเลข 1) ถึงแหลมแม่พิมพ์ (หมายเลข 27) มีหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงกันในหลายบริเวณ